

„Moje síla tkví ve vášni, s níž se vrhám do tvorby svých děl.“ (Elfriede Jelinek)

Rakouská prozaička, dramatička, básnířka, esejistka, scenáristka, libretistka a překladatelka Elfriede Jelinek se narodila 20. října 1946 ve štyrském Mürzzuschlagu jako jediné dítě Friedricha a Olgy Jelinekových. Dědeček z otcovy strany byl český Žid, jenž podle rodinné legendy zakládal rakouskou sociální demokracii. Otec Friedrich Jelinek byl nadaný chemik. Po připojení Rakouska k nacistické Třetí říši v roce 1938 se dostal do svízelné situace – kvůli židovskému původu mu hrozilo zatčení. Před deportací ho zachránilo jeho povolání (pracoval jako specialista ve zbrojním průmyslu). Po válce u něho propukla vážná duševní choroba, která se později vyvinula v naprostou pomatenost a donutila ho strávit poslední léta života v psychiatrické léčebně, kde v roce 1969 zemřel. Dospívající dcera těžce snášela duševní pomatenost a nepřítomnost otce – v jejích vzpomínkách figuruje jako „hluboce tragický člověk“: *„...ze dne na den se z neuvěřitelně chytrého člověka proměnil v úplného idiota. To dcera otci neodpustí.“* Vztah k otci a pocit viny z nepochopení jeho choroby Jelinek později zpracovala v řadě svých literárních děl.

Matka Olga pocházela z rakouské katolické továrnické rodiny. Byla to autoritářská a ctižádostivá žena, která dlouhá léta pracovala jako šéfka personálního oddělení firmy Siemens. Dceru porodila až ve svých 42 letech. Do svého jediného dítěte promítala vlastní nenaplněné ambice a nespokojenost s manželstvím. Na dceru dohlížela s katolickou přísností a cíleně ji vedla k hudební kariéře. Elfriede chodila do katolické školky Notre Dame de Sion ve Vídni, poté do klášterní školy. Od čtyř let navštěvovala kurzy francouzštiny a baletu, později se učila hrát na několik hudebních nástrojů. Již na základní škole to byly klavír, kytara, flétna, housle, viola. Ve 13 letech začala na vídeňské konzervatoři studovat hru na varhany a zobcovou flétnu, posléze se věnovala i skladbě. Paralelně s tím studovala na reálném gymnáziu.

Elfriede byla od dětství psychicky labilní – byla neklidná a roztěkaná. Matka ji nechala již ve školce prohlédnout na psychiatrii jen proto, že běhala z pokoje do pokoje. Z medicínského hlediska bylo její chování v normě, ale matka ji poslala na terapii, kam musela docházet každý týden. Jelinek to později označila za „zločin“: *„Místo toho, aby mě matka poslala ven hrát si s dětmi mého věku, odsoudila mě do společnosti těžkých neurotiků a psychopatů.“* Psychoterapeutické léčbě se Elfriede podrobovala až do maturity.

Matka dceru permanentně přetěžovala, bděla nad jejím osobním životem a v podstatě ji nikdy nepropustila z mateřské nadvlády. Komplikované vztahy s matkou byly zdrojem spisovatelčinych traumat. Elfriede se těžko začleňovala do kolektivu stejně starých dětí, snažila se být „extravagantnější a jiná než všichni ostatní“. Přes všechny matčiny zákazy se snažila provokovat alespoň svým

zevnějškem. Od třinácti let si líčila obličej a v patnácti si sama ostříhala vlasy nakrátko. Nosila obří mužské svetry a oblečení v černé barvě. Svůj tehdejší vzhled popsala jako „směs punku a existencialismu“.

V roce 1964 složila Elfriede úspěšně maturitu na gymnáziu. Ve studiu hudby na konzervatoři pokračovala dál a k tomu se ještě zapsala na studium divadelní vědy a dějin umění na Vídeňské univerzitě. Ještě před nástupem na vysokou školu se poprvé psychicky zhroutila. Univerzitní studium Elfriede nedokončila. Dědičné vlohly, otcova nemoc, neurotický vztah s matkou a matčin absolutní dohled vedly ke stále větším psychickým problémům. Elfriede trpěla klaustrofobickými a neurotickými stavy – přednášky proseděla u dveří poslucháren, měla panický strach z dopravních prostředků a do školy ji často musela doprovázet matka. Studium zhruba po šesti semestrech ukončila, protože nebyla schopná vyjít z domu na ulici. Téměř rok pak neopouštěla rodinný dům v Hütteldorfu. Hodně četla kriminální romány, komiksy, noviny a několik hodin denně strávila sledováním televize. Tehdy začínala chápat, jak mediální obrazy světa deformují jeho vnímání.

V době společenské izolace začala Elfriede Jelinek z terapeutických důvodů psát. Psaní se pro ni stalo způsobem přežití. Později uvedla: *„Byla jsem skutečně zcela na dně. Byla jsem katalyzátorem katastrofální rodinné konstelace, ale nakonec jsem toho využila produktivně a začala psát. Obrat by se mi nezdařil, kdyby mě to netáhlo k umění. To příšerné dětství ve mně vzbudilo takovou zášť, že mě hnalo literaturou jako raketový pohon.“* První básnickou sbírkou byla *Lisas Schatten* (Lízín stín, 1967). Jde o sebestřednou poezii s fantazijními erotickými motivy. Další Elfriediny básně z té doby byly vytištěny v různých literárních časopisech; souborné vydání její rané poezie s názvem *ende* (konec) vyšlo až v roce 1980.

V květnu 1969 zemřel otec Friedrich Jelinek ve stavu absolutní duševní apatie. Pro Elfriede tím odpadl tíživý psychický tlak a její vlastní duševní stav se zkonsolidoval. Začala se angažovat ve studentském hnutí, zúčastňovala se demonstrací a diskusí a brzy se stala přední aktivistkou hnutí levicových intelektuálů. Psychická rovnováha se navrátila, ale fobie přetrvávaly dál – strach z cestování, z cizích lidí, ze změn. Elfriede zůstala nadále závislá na matce – zůstala na ní fixována v beznadějně nenávistné lásce.

V roce 1971 uzavřela Jelinek své vzdělání na konzervatoři jako státně osvědčená varhanistka. Této profesi se však nikdy nevěnovala. Po prvních básnických pokusech vznikly její první rozhlasové hry, následovala první prozaická díla a Jelinek se brzy rozhodla pro dráhu svobodné spisovatelky.

V roce 1974 vstoupila Elfriede Jelinek do Komunistické strany Rakouska – z politického přesvědčení a „potřeby cosi udělat“. Ze strany vystoupila až v roce 1991 a o svém členství prohlásila: *„Byla jsem užitečným idiotem.“* Za členství ve straně si vysloužila přezdívku „rudá pornografka“. V roce 1974 se Jelinek provdala za Gottfrieda Hüngsberga, který patřil k intelektuálnímu okruhu kolem režiséra Rainera Wernera Fassbindera a v té době psal filmovou hudbu. V polovině 70. let začal

pracovat jako informatik v Mnichově. Od sňatku žije Jelinek střídavě ve Vídni (společně s matkou žila až do její smrti v roce 2000) a v Mnichově (s manželem). Manželství praktikuje jako svobodný svazek dvou nezávislých osob.

Faktickou prozaickou prvotinou Elfriede Jelinek je *bukolit. hörroman* (*bukolit. román k poslechu*), který vznikl v roce 1968 v době její společenské izolace, avšak knižně vyšel až v roce 1979. Román je silně ovlivněn americkým popartem a experimentálními texty literárního uskupení Wiener Gruppe – např. odmítnutím interpunkce a silným důrazem na vizuální podobu textu. V románu je rozpracováno téma násilí páchaného mužem na ženě.

V roce 1970 vyšel první román *wir sind lockvögel baby!* (*jsme volavky, baby!*). Jde o dobově podmíněnou koláž inspirovanou americkým popartem. Autorka zde experimentuje s jazykem – používá malá písmena ve jménech a na počátku vět.

Po experimentálních textech vzbudil hlubší zájem román *Milovnice* (1975), jenž se zaměřuje na mechanismy vztahů mezi muži a ženami v mileneckém i manželském poměru. Hrdinkami jsou dvě mladé dívky, jež jsou své touze po vdavkách ochotné podřídit vše. Pod rouškou líbivě kýčovitých obrázků „krásné země plné údolí a kopců“ odhaluje autorka krutost mezilidských vztahů. V souvislosti s tímto románem řekla: „*Bylo pro mě důležité ukázat, co se stane, když se ženy nespolehnou na sebe a svou seberealizaci prostřednictvím práce, (...) ale zavěsí svůj osud na jiného člověka. Mohou mít štěstí, ale je to spíše náhoda, která o tom rozhoduje.*“ Román byl kritikou přijat s velice rozporuplnými reakcemi, ale pro Elfriede Jelinek znamenal definitivní zařazení mezi uznávané spisovatelky v německy mluvících zemích.

V roce 1978 byl vydán román *Vyvrhelové*. Původně byl napsán jako rozhlasová hra (1978), později byl převeden také do filmové podoby (1982). Děj se odehrává v poválečné Vídni. Hlavními aktéry jsou čtyři mladí lidé ze zcela rozdílného sociálního zázemí. Všichni jsou ale poznamenáni válkou a hledají své místo pod sluncem. Chtějí vystoupit ze stínu starší generace, chtějí se vydělit z masy, „zviditelnit se“. Vypadají nevinně a naivně, ale v noci brutálně přepadávají lidi na ulici, okrádají je a terorizují i členy vlastní rodiny. Jejich protest proti světu vyústí ve strašlivou rodinnou tragédii: Rainer (vůdce skupiny) chladnokrevně odpraví svou matku, otce a zároveň i sestru – dvojče.

Román *Pianistka* (1983) je autobiografickým příběhem muzikantky deformované vlivem své matky. Hlavní postavou je profesorka konzervatoře Erika Kohutová, která je doma utlačovaná soužitím s autoritativní matkou. Za strohou a upjatou maskou klavírní pedagožky skrývá zvrhlost a sexuální perverzi. Večer navštěvuje peep-show a pornokina ve vykřičené vídeňské čtvrti a ukájí se sebepoškozováním. Chladná a citů neschopná Erika nedokáže navázat normální vztah. Ani obdiv a láska studenta Waltera Klemmera ji nedokáže změnit a mladíkovi se jen hnusí. Kontrastem k nízkému sexu a citové chladnosti je pak vznešená hudba, kterou jedinou Erika zřejmě dokáže prožít.

Román byl v roce 2001 zfilmován (režie Michael Haneke, v hlavních rolích Isabelle Huppert a Annie Girardot).

Ve svém dalším díle *Oh Wildnis, oh Schutz vor ihr* (*Ó divočino, ó ochrano před ní*, 1985) Jelinek napadá současný přístup k přírodě, její idealizaci, ideologizaci prostřednictvím ekologických aktivit a debat o ochraně a její zneužívání k tržním účelům. Odhaluje, jak se náš svět postupně vzdává svých dřívějších přirozených kvalit na úkor reprodukcí a replik.

Román *Lust* (*Chťič*, 1989) reaguje na feministickou debatu o pornografii. Věčně neuspokojený továrník Kurt ničí svou ženu Gerti sexuální hyperaktivitou a denně ji drasticky znásilňuje. Východiskem ze světa ovládaného brutálním sexuálním chťičem je pro Gerti zavraždění syna, jenž je popisován jako dětský dvojník svého otce. Jednou z hlavních složek tohoto románu jsou popisy scén domácího násilí.

V roce 1995 byla vydána kniha *Die Kinder der Toten* (*Děti mrtvých*), v níž spisovatelka kritizuje rakouské nevyrovnání se s nacistickou minulostí a poukazuje na spoluodpovědnost za holocaust. V románu ožívají oběti holocaustu jako nemrtví – jako upíři a strašidla – a uprostřed alpských strání se pohybují mezi živými, někdejšími pachatelí, kteří radostně holdují zábavě a sportu.

Dalším dílem je *Lačnost* s podtitulem *Zábavný román* (2000). Jde o sociální román, ve kterém Jelinek odhaluje současnou společnost a odvrácenou tvář Rakouska, kde jde jen o majetek, postavení a moc, o snahu ovládat druhé a sobecky uspokojovat vlastní přání – včetně sexuálního uspokojení. Hlavní postavou je venkovský četník Kurt Janisch. Je to pohledný a zdánlivě dobrosrdečný muž a spořádaný manžel. Je posedlý touhou po ženách a penězích, ale především po nemovitostech. Jeho kořistí jsou bohaté paničky. Jako policista dobře ví, kde je může potkat. Zapisuje si poznávací značky a telefonní čísla řidiček, jež se dopustily drobného dopravního přestupku. Jednou z nich je žena ve středních letech, již setkání s četníkem zcela promění – stává se na něm sexuálně závislou. Janische však náhle ohrozí mladá dívka Gabi, která muži také propadne. Nemá však dům, jen lačné tělo. Janisch cítí, že prozrazením románu s Gabi může přijít o vysněný majetek své stárnoucí milenky. Proto se musí Gabi zbavit – zavraždí ji.

V roce 2008 uveřejnila Jelinek na své osobní webovské stránce román *Neid. Privatroman* (*Závist. Soukromý román*), v tištěné podobě toto dílo vydáno nebylo.

Elfriede Jelinek je úspěšná také jako dramatička. Její hry jsou uváděny na předních světových scénách. Vyvolávají velkou pozornost kulturního světa a často bývají přijaty s velice rozporuplnými reakcemi publika.

První divadelní hra *Co se stalo, když Nora opustila manžela, aneb, Opory společnosti* (tiskem 1977, premiéra v říjnu 1979 ve Štýrském Hradci) s absurditou a s černým humorem navazuje na Ibsenovu Noru, domýšlí děj a charaktery na pozadí ekonomické krize a sílícího nacionalistického vědomí v době před nástupem Adolfa Hitlera k moci.

Premiéra hry *Klára S.* s podtitulem *Hudební tragédie* (1982 v Bonnu) znamenala divadelní skandál. Ve hře autorka odkazuje na slavnou klavíristku Claru Schumann, manželku skladatele Roberta Schumanna. Ta se setkává s italským fašistickým básníkem Gabrielem d'Annunziem, aby si vyprosila finanční podporu pro tvorbu svého manžela, který však již není schopen komponovat. Básník podmiňuje svou podporu sexuální povolností Kláry, ta odolává až do poslední chvíle. Marie, dcera Schumannových, však nutnost poskytnutí sexuálních služeb přijímá a přistupuje na perverzní hrátky.

Obrovský skandál vypukl i po uvedení hry *Burgtheater* (premiéra 1985 v Bonnu). Hra poukazuje na nacistickou minulost oblíbeného rakouského hereckého páru z vídeňského Burgtheatru a je koncipována jako kritika společnosti, jež zastírá fakta vlastní minulosti.

Hlavními postavami hry *Nemoc, aneb, Moderní ženy* (knižně 1987, premiéra 1987 v Bonnu) jsou dvě mladé ženy, jež se stanou upírkami. Chystají se vysát své mužské protějšky a netuší, že ti však už dávno sami upíry jsou a v jejich žilách žádná krev neproudí. Hrdinky se mohou výrazněji projevit jen skrze svou nemoc a prokletí – tedy pouze tím, čím chorobně vybočují z jakéhokoliv pořádku společnosti a z řádu života. Tam, kde překračují všechny společenské i lidské normy, všechna civilizační a morální tabu, jsou vnímatelné a „významné“.

Totenauberg (knižně 1991, premiéra 1992 v Burgtheatru Vídeň) je litaní na motivy filozofických textů existenciálního filozofa Martina Heideggera a občansky angažované politické teoretičky Hannah Arendt. Jejich texty jsou konfrontované s jejich životními osudy a postoji. Především ale jde o obžalobu Heideggerovy spolupráce s nacisty, jeho doživotní neschopnosti sebereflexe a omluvy, ale i samotných východisek jeho filozofie a vztahu k ženám.

Za hru *Stecken, Stab und Stangl* (*Berla, hůl a tyčka*, premiéra v Hamburku 1996, knižně 1997) byla Jelinek časopisem Theater heute oceněna jako nejlepší dramatička roku 1996. Ve hře reaguje na zavraždění čtyř Romů v dolnorakouském Oberwartu v roce 1995. Významným motivem se stává háčkování, které autorka předepisuje jako hlavní motorickou činnost všech postav na jevišti.

Hra *Sportštyk* (1998) je napsaná ve stylu řecké tragédie a používá sport jako důmyslnou metaforu pro různé formy společenského útlaku a manipulace. Jednou z postav je zkrvavený balík, do kterého ostatní po libosti kopou nebo ho bijí. Inscenace hry v Burgtheatru trvala přes 7 hodin.

on není jako on s podtitulem *k Robertu Walserovi, s Robertem Walserem* (premiéra 1998 v Salcburku) je autorčiným intimním rozhovorem se švýcarským básníkem a romanopiscem Robertem Walserem.

V roce 2000 napsala Jelinek v krátkém časovém rozpětí několik her, které pak různě řadila do cyklů. Trilogie *Macht nichts* (*Nevadí*) s podtitulem *Eine kleine Trilogie des Todes* (*Malá trilogie smrti*) měla premiéru v Curychu v roce 2001. Další trilogií je *Sbohem* s jednotlivými částmi *Sbohem, Mlčení, Smrt a dívka II.*

Das Werk (*Dílo*, premiéra 2003 v Burgtheatru Vídeň) pojednává o stavbě obří vodní elektrárny v alpském Kaprunu a kritizuje rakouskou společnost za bezohlednost vůči přírodě. Text je komponován ve velkých plochách z dobových a mediálních citátů, mnohé motivy a věty se mediálně vracejí a kříží. Objevují se zde i narážky na požár World Trade Center a jeho následky a také ekologičtí aktivisté bojující proti stavbě Temelína.

Významný je rovněž pětidílný cyklus „princeznovských“ dramát, který Elfriede Jelinek ukončila v roce 2003 vydáním pentalogie *Der Tod und das Mädchen I-V. Prinzessinnendramen* (*Smrt a dívka I-V. Princeznovská dramata*), podtituly jednotlivých her jsou *Sněhurka, Šípková Růženka, Rosamunda, Jackie, Stěna*.

Hra *Bambiland* (premiéra 2003 v Burgtheatru Vídeň) je napsaná na motivy Aischylových Peršanů. Pojednává o světě zábavy, v němž je válka v Iráku vítanou hrou či efektní podívanou. Jelinek cituje válečné zpravodaje, kteří se honí za tím, aby ukázali válku „živě“. Díky televiznímu přenosu se diváci stávají přímými účastníky války a každý z nich (pohodlně usazen v křesle) chce být na straně vítězů. Ve světě, kde se nedočkavě očekává v přímém přenosu vysílaný vzdušný nálet, není podle autorky místo pro humanitární kroky. Přímým pokračováním je hra *Babel* (*Babylon*), ve které tři hlavní postavy vedou sáhodlouhé monology z pozice současného člověka zakoušejícího válku.

Ulrike Maria Stuart (premiéra 2006 v Hamburku) je volnou adaptací Schillerovy předlohy. Srovnává příběh členky teroristické organizace RAF Ulrike Meinhof s osudem skotské královny. Drama *Über Tiere* (*O zvířatech*, premiéra 2007 ve Vídni) je inspirované jazykem, jakým si vysoce postavená vídeňská klientela objednávatky. Další hrou je *Rechnitz* (*Anděl zkázy*, 2008).

První hra Elfriede Jelinek (*Co se stalo, když Nora opustila manžela, aneb, Oparty společnosti*) byla uvedena v Rakousku v roce 1979. Po dalších 11 let se její hry v Rakousku neinscenovaly, uváděly se v Bonnu. Na rakouském jevišti se objevily až v roce 1990. Na počátku roku 2000 autorka zakázala uvádění svých her ve všech státních divadlech na rakouském území na protest proti politické situaci, kdy do vládní koalice vstoupila strana Jörga Haidera. Zákaz byl přerušen až premiérou hry *Das Werk* (*Dílo*) v roce 2003.

Jelinek je považována za divadelní skeptičku, která se vysmívá touze herců po dobrých rolích. Její texty jsou tvořeny tak, že se dají obtížně hrát: „*Dramatika se v současnosti ubírá zcela jiným směrem než moje hry, ty nikdy nevycházejí divadlu vstříc.*“ Klasické dialogy převádí na jakési mnohohlasné monology. Postavy demonstrují určité postoje, názory, předsudky, klišé a funkce. Vystoupí na scénu a existují na ní jen po tu dobu, po níž z jejich úst zní text, který jim byl předepsán a přidělen.

Jelinek píše také rozhlasové hry, filmové scénáře (pro film adaptovala vlastní román *Vyvrhelové* a spolu s Wernerem Schroeterem román Ingeborg Bachmann *Malina*), operní libreta – např. k opeře Hanse Wernera Henze *Robert, der Teufel* (*Ďábel Robert*, 1985), básně, eseje a překládá

(např. z angličtiny Thomase Pynchona, z francouzštiny několik her Georgese Feydeaua, Eugèna Labiche).

Elfriede Jelinek je považována za kontroverzní spisovatelku pro odvahu, rozhodnost a radikálnost bořit mýty a idylický obraz všedního života a rakouské historické reality. Otevřeně se vyjadřuje k věcem ožehavým, tabuizovaným. S velkou kritičností se zaměřuje na postavení žen v současné společnosti, sexualitu, násilí, současnou mediální kulturu a její manipulace s individualitou člověka, politické problémy, ideologické využití a otupující charakter masového sportu. Negativně se staví k poměrům v Rakousku, zejména k jeho nacistické minulosti a krajně pravicové přítomnosti. Ve svých textech se neustále zabývá sexem, který nenávidí, protože „*je to sex patriarchální, sloužící těm, kteří vládou*“. Brutální svět mužů a jejich ženských obětí líčí nekompromisně a až fyzicky odpudivě. Někteří kritici nazývají její díla antipornem. Jelinek bojuje za osvobození ženy a často zachází až na hranu společenské přijatelnosti, často bývá označována za militantní feministku. Experimentuje s jazykem, stylem i formou, používá slovní hříčky. Často volí parodii, skutečnost kolem sebe zaznamenává tak, aby čtenáře provokovala. Říká: „*Pokud lidé chtějí konzumovat umění, musíte je udeřit do tváře, jinak to nejde.*“

Jelinek byla za své dílo mnohokrát oceněna. Obdržela např. Cenu Heinricha Bölla (1986), prestižní Cenu Georga Büchnera (1998), Dramatickou cenu Else Lasker-Schüler (2003), Cenu Franze Kafky (v Praze 2004). V roce 2004 jí byla udělena Nobelova cena za literaturu za „*muzikální tok hlasů a protihlasů v románech a dramatech, jež s mimořádnou jazykovou naléhavostí odhalují absurditu společenských klišé a jejich zotročující sílu*“. Slavnostního ceremoniálu udílení Nobelovy ceny se Jelinek osobně nezúčastnila. Děkovnou řeč si účastníci ceremoniálu vyslechli z videokazety. Spisovatelka svou neúčast omlouvala zdravotními důvody a fobií ze sdělovacích prostředků.

V roce 2004 bylo při Ústavu germanistiky na Vídeňské univerzitě založeno Výzkumné centrum Elfriede Jelinek (Elfriede Jelinek-Forschungszentrum), které působí jako informační, dokumentační a komunikační centrum o díle této spisovatelky.

(Zpracovala: Věra Slavíčková)